

Ryszard Michalski*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

UDZIAŁ POLSKIEGO DUCHOWIEŃSTWA KATOLICKIEGO NA POMORZU W PROCESIE NARODOWOTWÓRCZYM XIX–XXI W.

Po upadku I Rzeczypospolitej Pomorze znalazło się w granicach państwa pruskiego. Zostały zlikwidowane instytucje państwowe integrujące polskie społeczeństwo. Jedyńm zwornikiem wszystkich warstw i klas społecznych pozostał Kościół katolicki i wiara katolicka. Stąd też odegrały one na Pomorzu ważną rolę w procesie narodotwórczym polskiego społeczeństwa. Stały się czynnikiem integrującym to społeczeństwo pod względem narodowym. Ścisły związek pierwiastka religijnego i narodowego pozwolił na powstanie solidaryzmu społecznego, który odegrał w okresie zaborów wielką rolę.

Twórcą tego stanu rzeczy było polskie duchowieństwo katolickie. Udział księży w ruchu narodowym na tym terenie nasilił się po roku 1831, co było związane z narastaniem konfliktów religijnych w państwie pruskim. Zarysował się w tym okresie wyraźny związek między walką narodu polskiego z germanizacją a antagonizmem między pruskim luteranizmem i katolicyzmem. Rola księży sukcesywnie wzrastała, pozwalając im piastować różnorodne funkcje w polskiej społeczności. Księża, będąc często w swojej parafii jedynymi przedstawicielami polskiej inteligencji, organizowali bractwa polsko-katolickie, organizacje ekonomiczne, ich dziełem był dynamicznie rozwijający się w tym regionie ruch spółdzielczy i kółka rolnicze. Przy ich współudziale szerzyły polską oświatę Towarzystwa Czytelni Ludowych i Towarzystwa Ludowe. Przy walnym udziale duchowieństwa powstały Pomorskie Towarzystwo Pomocy Naukowej i Towarzystwo Naukowe w Toruniu, które w dziedzinie szerzenia kultury polskiej na Pomorzu odegrały wielką rolę, oraz czasopisma: „Roczniki Towarzystwa Naukowego” i „Zapiski Towarzystwa

* Ryszard Michalski – prof. dr hab., wieloletni pracownik Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierownik Zakładu Historii Współczesnej Myśli Politycznej oraz Katedry Europeistyki Wydziału Politologii i Studiów Międzynarodowych (obecnie na emeryturze), wykładowca w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Autor licznych książek i artykułów o tematyce historycznej i politologicznej.

Naukowego”. To na ich łamach księży publikowali rozprawy podkreślające polską przeszłość Pomorza¹.

Ich dziełem był także rozwój piśmiennictwa na tym terenie. Jego rozwój przypadający na XIX w. związany był z piśmiennictwem księży: Jana Kantego Dąbrowskiego, Adama Pokojkiego i Mateusza Osmańskiego. Największym spośród historyków potwierdzających polskość tej ziemi był autor „Dziejów Prus Królewskich” ks. Stanisław Kujot². Księży spotykamy także w organizacjach śpiewaczych kultywujących pieśń polską, a także w „Domach Polskich” będących miejscem spotkań Polaków. To oni stali się także przywódcami strajku szkolnego na Pomorzu w 1906 roku³.

Księży udostępniali społeczeństwu pomorskiemu polską książkę, uczyli wiernych polskich modlitw i pieśni kościelnych, a także organizowali manifestacje kościelno-patriotyczne. Kościół stawał się częścią kultury narodowej. Był często jedynym miejscem, w którym można było manifestować polskość, a księży stali się głównymi obrońcami języka polskiego i narodowości polskiej. Polskie duchowieństwo katolickie na Pomorzu brało aktywny udział we wszystkich poczynaniach patriotycznych, odgrywając w ruchu narodowym przodującą rolę⁴.

¹ S. Wierchosławski, *Elity polskiego ruchu narodowego w Poznańskim i w Prusach Zachodnich w latach 1850–1914*, Toruń 1992; S. Wierchosławski, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Wrocław 1980; K. Dąbrowski, *Duchowieństwo w walce o polskość w czasie zaboru pruskiego diecezji chełmińskiej*, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” 1959, nr 5–6; K. Dąbrowski, *Rola duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej w walce z zaborcą o niezależność gospodarczą ludu polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Studia Pelplińskie” 1969, nr 1; B. Osmólska-Piskorska, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Powstanie i zarys dziejów 1875–1948*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 9, s. 16–24; B. Osmólska-Piskorska, *Konflikt Towarzystwa Naukowego w Toruniu z pruską władzą polityczną*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1957, t. 3, s. 2; K. Trzebiatowski, *Prasa i organizacje polskie w regencji gdańskiej na przełomie XIX i XX wieku w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „Rocznik Gdański” 1960, t. 26; J. Kisielewski, *Światło w mroku. 50 lat pracy TCL (1930–1880)*, Poznań 1930, s. 57; E. Sławińska, *Kulturotwórcza rola Towarzystw Czytelni Ludowych na Pomorzu Gdańskim (1880–1939)*, Bydgoszcz 1989; E. Sławińska, *Towarzystwo Czytelni Ludowych na Pomorzu Gdańskim w latach 1880–1918. Zarys rozwoju*, „Rocznik Gdański” 1988, t. 48, s. 20–123.

² S. Wierchosławski, *Elity polskiego ruchu narodowego*, s. 119; J. Karnowski, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu i jego dzieło*, „Mestwin” 1925, s. 29; J. Serczyk, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, Warszawa 1974, s. 30; T. Cielak, *Z dziejów prasy polskiej na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1964, s. 121; A. Mańkowski, *S.P. Stanisław Kujot*, Poznań 1915.

³ A. Bukowski, *Strajk szkolny na Pomorzu Gdańskim w latach 1906–1907*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1957, t. 3, z. I; T. Cieślak, *Prasa Pomorza Wschodniego w XIX i XX w.*, Warszawa 1966, s. 75; A. Mańkowski, *Drukarstwo i piśmiennictwo w Pelplinie*, Pelplin 1929; A. Brejski, *Z dziejów prasy polskiej na Pomorzu*, w: L. Łydko, L. Sobociński, *Z dziejów prasy pomorskiej*, Grudziądz 1925.

⁴ R. Michalski, *Polskie duchowieństwo katolickie pod panowaniem pruskim wobec sprawy narodowej w latach 1870–1920*, Toruń 1998.

Księża działali także w organizacjach przygotowujących Polaków do działalności politycznej: w „Sokole”, „Straży”, „Lidze Narodowej”, „Obronie Narodowej”, w Parlamencie Rzeszy Niemieckiej i Sejmie Pruskim oraz w polskich organizacjach wyborczych. To księża uczyli młodzież języka polskiego na plebaniach i organizowali Polaków znajdujących się na obczyźnie. Ich także objęła akcja represyjna zaborcy. Należy także odnotować ich intensywną działalność w katolickich organizacjach robotniczych⁵.

Duchowieństwo katolickie przed I wojną światową wrosło w charakter tego regionu, stając się jednym z głównych elementów kształtujących psychikę społeczeństwa polskiego na tym terenie. Odegrało główną rolę w procesie narodotwórczym.

W latach 1918-1920 brało udział w tworzeniu się polskiej państwowości na Pomorzu. Księża na tym terenie byli współorganizatorami Rad Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, reprezentowali Pomorze w Sejmie Dzielnicowym w Poznaniu i w Sejmie Ustawodawczym RP w Warszawie. Współtworzyli w tym regionie ruch na rzecz jego inkorporacji do Polski. Polonizowali szkolnictwo oraz brali udział w ruchu politycznym na tym terenie⁶.

W okresie międzywojennym odnotowujemy dynamiczny rozwój masowych organizacji dewocyjnych, stowarzyszeń i bractw kościelnych, samopomocowych, kulturalnych i społeczno-gospodarczych, którym przewodniczyli księża kształtujący świadomość narodową i społeczną Pomorzan⁷.

⁵ J. Karnowski, *Filomaci pomorscy*, cz. 1 (1840-1901), Toruń b.m. i r.w., s. 65-66; J. Karnowski, *Język polski w gimnazjach brodnickich i tamtejsze towarzystwo filomackie od 1873 r. do procesu toruńskiego w 1901 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1923, t. 6, nr 1; A. Mańkowski, *Znaczenie zrzeszeń filomackich na Pomorzu*, „Mestwin” 1929; A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski*, Poznań 1950, s. 157; *Srebrna księga Sokola toruńskiego*, Poznań 1911, s. 26; W. Jakóbczyk, *Prasa i organizacje w rejencji gdańskiej na przełomie XIX i XX w. w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „Rocznik Gdański” 1968, t. 28 s. 168; Z. Hemmerling, *Posłowie polscy w parlamencie Rzeszy Niemieckiej i sejmie pruskim 1907-1914*, Warszawa 1968, s. 54-55; J. Wójciak, *Walka polityczna w wyborach do parlamentu Rzeszy i sejmiku pruskiego w Poznańskim w latach 1898-1916*, Bydgoszcz 1981; S. Wierchośławski, *Elity polskiego ruchu narodowego*, s. 78-93; J. Staszewski, *Katolickie organizacje robotnicze na ziemiach polskich w latach, 1891-1914*; „Studia z Dziejów Kościoła katolickiego” 1960, t. 1; K. Trzebiatowski, *Zasadnicze tendencje w rozwoju szkolnictwa powszechnego na Pomorzu w latach II Rzeczypospolitej (1918-193)*, „Rocznik Gdański” 1970, t. 29, s. 18-19; R. Michalski, *Polskie duchowieństwo katolickie*, s. 80-81.

⁶ W. Łukaszewicz, J. Staszewski, M. Wojciechowski, *Rady Robotniczo-Żołnierskie w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim w latach 1918-1920*, Poznań 1962; S. Bizan, *Powiat i miasto Brodnica w walce o niepodległość 1914-1920*, Brodnica 1939, t. 2, s. 69; *Dziennik Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, Poznań 1918, s. 114, 119; Z. Dworecki, *Polskie Rady Ludowe w Wielkopolsce 1918-1920*, Poznań 1962; R. Michalski, *Polskie duchowieństwo katolickie*, s. 76, 61-62; K. Dąbrowski, *Duchowieństwo w walce o polskość*, s. 159.

⁷ R. Michalski, *System bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w pomorskiej myśli politycznej w latach 1850-1989*, Toruń 2010.

II wojna światowa przerwała brutalnie ten proces. Hitlerowski totalitaryzm zniszczył wszystkie struktury życia na Pomorzu. Zniknął świat wartości. W okresie okupacji w diecezji chełmińskiej zginęło 34 procent księży. Likwidacji uległy kuria biskupia, seminarium i klasztory. Zostały po nich tablice upamiętniające ich religijną i narodową działalność oraz męczeńską śmierć⁸.

Świat wartości na Pomorzu nie odrodził się także po 1945 roku. Na ziemię pomorską do ludzi o ustalonych wartościach przyszli komuniści, instalując tu system dyktatury. Totalitaryzm komunistyczny niszczył tożsamość regionu, wszelkie rodzące się przejawy demokratyzacji i wszelkie formy opozycyjności. Wystąpił także przeciw Kościołowi katolickiemu i religii. Odrzucił chrześcijański świat wartości. Zamykano w więzieniach księży i siostry zakonne. Eliminowano z życia społecznego i politycznego Kościół katolicki, jedynego gwaranta niepodległości. Totalitaryzm niszczył tożsamość regionu, ale nie zniszczył Kościoła. Spotkanie z totalitaryzmem nadawało religii katolickiej dodatkową rangę w zbiorowej świadomości, umacniało bowiem identyfikację narodową z wartościami religijnymi. Kościół zakorzeniony w zbiorowej świadomości, zasłużony dla sprawy przetrwania, odegrał znowu w tym zakresie ogromną rolę. Przytłaczająca większość Polaków znajdowała w nim tożsamość zanegowaną we wszystkich innych instytucjach społecznych. Był nim chrześcijański system wartości. Siły społeczne na Pomorzu były chrześcijańskie, związane z regionem. Siły komunistyczne były totalitarne i ateistyczne, bez korzeni, intelektualnie bezpłodne, niosące ze sobą pustkę ideową. Szła z nimi śmierć duchowa. Byli bezbarwni i niezdolni do tworzenia. Stąd też obcy był im Kościół katolicki i narodowe imponderabilia. Władzę przejęli od obcego najeźdźcy, nie z woli ludu. Głosili antywartości. Nienawidzili Kościoła, bo ten w momencie zagrożenia bytu narodowego zawsze występował w jego obronie⁹.

Po 1989 r. Pomorze z trudem wraca do korzeni i do świata wartości chrześcijańskich. Totalitaryzmy hitlerowski i komunistyczny niszczyły wiekowe dokonania. Usiłowały wyeliminować z życia społecznego, kulturalnego i politycznego jedynego gwaranta niepodległości, jakim był Kościół katolicki. Teraz Pomorze spotkało się z demoliberalizmem głoszącym antywartości. Ugrupowania liberalne i lewicowe zapoznały narodowe imponderabilia. Wprowadziły materialistyczną hierarchię wartości. Mamy do czynienia jedynie z karykaturalną formą konsumpcyjnego społeczeństwa ze wszystkimi ujemnymi społecznymi i duchowymi konsekwencjami, jakie ono ze sobą niesie. Podobnie jak w totalitaryzmie mamy do czynienia z niezdolnością współczesnego człowieka do bycia panem własnej

⁸ Tamże, s. 57.

⁹ M. Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001; R. Michalski, *Treści społeczne w polskiej prasie pomorskiej 1850–1989*, Toruń 2004, s. 98.

sytuacji. Człowiek w dalszym ciągu jest gotowy na duchową rezygnację w zamian za bezpośredni pożytek; ulega wykorzenieniom. Rezygnuje z porządku bytu i zbyt często jest gotowy na życie w kłamstwie. Mamy do czynienia z kryzysem ludzkiej tożsamości i z zakotwiczeniem ludzkiej egzystencji w nieprawdzie, z rezygnacją z prawdy o człowieku i jego nadprzyrodzonym przeznaczeniu. Okazało się, że odnowa człowieka nie dokonała się na mocy liberalnej koncepcji. Ta może się bowiem dokonać jedynie z rekonstrukcji od podstaw jego miejsca w świecie, z jego stosunku do siebie samego i innych ludzi, do wszechświata. Za złe uważamy nie tylko ideologie totalitarne, ale także takie, które głoszą nieprawdę egzystencjalną, rezygnują z prawdy o człowieku i jego nadprzyrodzonym przeznaczeniu.

Probierzem wiarygodności każdego systemu jest jego stosunek do wiary, Kościoła i narodu. Kościół katolicki głosi chrześcijańskie wartości uniwersalne będące pochodną Ewangelii. Każdy z systemów, który występuje przeciwko nim, okazuje się systemem destrukcyjnym, naruszającym porządek społeczny i polityczny, pozbawionym szacunku dla duchowej strony człowieka. Ten bowiem w tych systemach przestaje być osobowością. Zapoznają one tradycję, wiarę katolicką, następuje w nich sakralizacja kultury pogańskiej w życiu społecznym, politycznym i kulturalnym. Znika prawda. Systemy te rozpoczynają budowę nowego ustroju od niszczenia wspólnot chrześcijańskich i walki z religią. Stanowi ona bowiem jedyną zaporę przed totalitarną i liberalną indoktrynacją. Głównym celem ataku staje się przede wszystkim katolickie duchowieństwo. Ono odgrywało i odgrywa w procesie narodotwórczym ogromną rolę, a religia jest integralną częścią kultury narodowej. W trwającym od dziesięcioleci narodowym systemie obrony spełniła swoje zadanie.

Świat wartości na Pomorzu przetrwał dzięki Kościołowi katolickiemu. Ten bowiem zawsze w momencie zagrożenia bytu narodowego występował w jego obronie.

Podsumowanie

Po upadku I Rzeczypospolitej Pomorze znalazło się w granicach państwa pruskiego. Zginęły instytucje państwowe integrujące polskie społeczeństwo. Jedynym zwornikiem wszystkich warstw i klas społecznych pozostał Kościół katolicki i wiara katolicka. Stąd też odegrały one na Pomorzu ważną rolę w procesie narodotwórczym polskiego społeczeństwa. Twórcą tego stanu było polskie duchowieństwo katolickie, biorące aktywny udział we wszystkich czynnościach patriotycznych. W latach 1918-1920 odegrało ono poważną rolę w tworzeniu się polskiej państwowości na tym terenie. W okresie międzywojennym księża kontynuowali swoją działalność na wszystkich płaszczyznach życia na Pomorzu. Po 1939 r. objęła ich akcja represyjna hitlerowskich Niemiec. W diecezji chełmińskiej zginęło wówczas

(jak już wspominałem) 34 procent duchownych. W latach 1945-1989 w „Polsce Ludowej” Pomorzanie spotkali się z komunistycznym totalitaryzmem. W obronie narodowego bytu wystąpił wówczas Kościół i katolickie duchowieństwo. Po 1989 r. Pomorze spotkało się z demoliberalizmem odrzucającym narodowe imponderabilia i chrześcijańskie wartości.

Kościół katolicki stał się zaporą przed totalitarną i liberalną indoktrynacją.

Słowa kluczowe: *polskie duchowieństwo katolickie, Pomorze, proces narodotwórczy XIX-XXI w.*

Summary

The participation of Polish catholic clergy from the Pomerania region in nation-building process (19th-21st century)

After the fall of the First Polish Republic, Pomerania joined the territory of Prussia. National institutions integrating the Polish society disappeared. The Catholic Church and Catholic faith became the only connecting link between all social layers and classes. Therefore, the Catholic faith played a very important role in Pomerania in the Polish nation formation process. The creator of this state was Polish Catholic clergy which actively participated in all patriotic activities. In the period of 1918-1920, the clergy played an important role in the formation of the Polish statehood on this territory. During the interwar period, priests continued their activity in all areas of life in Pomerania. After 1939 they were affected by the repressive action of Nazi Germany. At that time, 34 clergymen were killed in Chełmno diocese. In the period of 1945-1989, in the Polish People's Republic, people of Pomerania faced communist totalitarianism. The Church and Catholic clergy, then, were defending national existence. After 1989 Pomerania land encountered demoliberalism rejecting national imponderabilia and Christian values.

The Catholic Church became a barrier from totalitarian and liberal indoctrination.

Keywords: *Polish Catholic clergy, Pomerania, Nation formation process, 19th-21st century*

Bibliografia

Opracowania

- Brejski A., *Z dziejów prasy na Pomorzu*, w: L. Łydko, L. Sobociński, *Z dziejów prasy pomorskiej*, Grudziądz 1925.
- Bizan S. *Powiat i Miasto Brodnica w walce o niepodległość 1914–1920*, Brodnica 1939.
- Bukowski A., *Regionalizm Kaszubski*, Poznań 1950.
- Bukowski A., *Strajk szkolny na Pomorzu Gdańskim w latach 1906–1907*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1957, t. 3, z. 1.
- Cieślak T., *Prasa Pomorza Wschodniego w XIX i XX w.*, Warszawa 1966.
- Dąbrowski K., *Duchowieństwo w walce o polskość w czasie zaboru pruskiego diecezji chełmińskiej*, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” 1959, nr 5–6.
- Dąbrowski K., *Rola duchowieństwa polskiego diecezji chełmińskiej w walce z zaborcą o niezależność gospodarczą ludu polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Studia Pelplińskie” 1969, nr 1.
- Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.
- Hemmerling Z., *Posłowie polscy w parlamencie Rzeszy Niemieckiej i sejmie pruskim 1907–1914*, Warszawa 1968.
- Jakóbczyk W., *Prasa i organizacja w rejencji gdańskiej na przełomie XIX i XX w. w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „Rocznik Gdański” Gdańsk 1968, t. 28.
- Karnowski J., *Filomaci pomorscy*, cz. 1 (1840–1901), Toruń b. m. i r. w.
- Karnowski J., *Język polski w gimnazjach brodnickich i tamtejsze towarzystwo filomackie od 1873 r. do procesu toruńskiego w 1901 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1983, t. 6, nr 1.
- Kisielewski J., *Światło w mroku. 50 lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych (1880–1930)*, Poznań 1930.
- Łukaszewicz W., Staszewski J., Wojciechowski M., *Rady Robotniczo-Żołnierskie w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim w latach 1918–1920*, Poznań 1962.
- Mańkowski A., *Znaczenie zrzeszeń filomackich na Pomorzu*, Poznań 1929.
- Mańkowski A., *Drukarstwo i piśmiennictwo w Pelplinie*, Pelplin 1929.
- Michalski R., *Polskie duchowieństwo katolickie pod panowaniem pruskim wobec sprawy narodowej w latach 1870–1920*, Toruń 1998.
- Michalski R., *System bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w pomorskiej myśli politycznej w latach 1850–1989*, Toruń 2010.
- Michalski R., *Treści społeczne w polskiej prasie pomorskiej 1850–1959*, Toruń 2004.
- Osmólska-Piskorska B., *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Powstanie i zarys dziejów 1875–1948*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1948, t. 9.
- Osmólska-Piskorska B., *Konflikt Towarzystwa Naukowego w Toruniu z pruską władzą polityczną*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1957, t. 3.
- Sławińska E., *Towarzystwo Czytelni Ludowych na Pomorzu Gdańskim w latach 1880–1918. Zarys rozwoju*, „Rocznik Gdański” 1988, t. 48.
- Staszewski J., *Katolickie organizacje robotnicze na ziemiach polskich w latach 1891–1914*, „Studia z Dziejów Kościoła katolickiego” 1960, t. 1.
- Trzebiatowski K., *Prasa i organizacje polskie w regencji gdańskiej na przełomie XIX–XX wieku w świetle pruskich materiałów archiwalnych*, „Rocznik Gdański” 1960, t. 27.
- Trzebiatowski K., *Zasadnicze tendencje w rozwoju szkolnictwa powszechnego na Pomorzu w latach II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „Rocznik Gdański” 1970, t. 29.

-
- Wierzchosławski S., *Elity polskiego ruchu narodowego w Poznańskim i w Prusach Zachodnich w latach 1850–1914*, Toruń 1992.
- Wierzchosławski S., *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860–1914*, Wrocław 1980.
- Wojciak J., *Walka polityczna w wyborach do parlamentu Rzeszy i sejmiku pruskiego w Poznańskim w latach 1898–1916*, Bydgoszcz 1981.